

I. ІСТОРІЯ

Микола Бандрівський

Проблема ідентифікації старозавітного етнарха Ашкеназа у працях давньоєврейських таргумістів і ранніх раввинських коментаторів

У сучасній скіфології можна відмітити, здавалось би, парадоксальне явище: в останні два-три десятиліття чимало українських і зарубіжних дослідників чим раз відважніше співставляють у своїх працях етнонім “скіфи” (елам. “iskura”, аккад. “iskudurru”) з іменем правнука старозавітного Ноя і старшим сином Гомера – Ашкеназом. Останній згаданий у біблійній Таблиці Народів (Кн. Буття, 10:3), створений не пізніше X–IX ст. до нар. Хр. Ще один раз – у вигляді словосполучення “Царства Ашкеназькі” ця назва зустрічається у св. Пророка Єремії (Єр. 51:27).

Однак, незважаючи на безсумнівну важливість аргументації (у правомірності такого співставлення) дослідники, зазвичай, не вдаються до роз’яснення своєї позиції в даному питанні (див. праці І. Д’яконова, І. Медведської, А. Алексеєва та інших). Навіть в Етнографічному покажчику до фундаментальної праці А. Доватура, Д. Каллістова і І. Шишової (1982 р.) цілком відсутні покликання на назви “Ашкеназ” і “ішкуза”. Останні майже повністю відсутні і в книзі І. Кукліної “Етнологія Скифії по античним источникам” (1985 р.). Така ситуація виглядає досить дивною і, очевидно, мусить мати своє пояснення.

По-перше, сьогодні у світовій культурі під терміном “Ашкеназ” зазвичай розуміють: 1 – назву Германії у середньовічній раввинській літературі; 2 – гілку єврейського народу в Центральній Європі, яка уявлялась як місце розселення тут нащадків біблійного Ашкеназа. Наприклад, в Мідраше рав Берех’я пише, що “Ашкеназ, Ріфат і Тогарма суть Германія”, в чому вбачають наслідування Талмуду (Йома, 10а; Єр. Мег. 71б), де ім’я Гомера, батька Ашкеназа, передано через “Германія” і за співзвучністю може бути ототожнене з пізнішою Германією (Beresch. Rab., XXXVII, 1 – цит. за: “Еврейская энциклопедия” Брокгауза и Эфрона). По-друге, згідно з тією ж “Єврейською Енциклопедією” Брокгауза та Ефрона, Таргум до Книги

Буття і I Книги Хронік, а також Талмуд (Єр. Мег., I, 71б) та Мідраш (Beresch. Rab., XXXVII) ототожнюють Ашкеназа з “Азією” – римською провінцією (Asia propria або ж proconsularis), яка складалася лише з трьох областей – Лідійської, Фригійської та Карійської. Таргум Єрушалми в старозавітному Ашкеназі бачить одну з областей Асирії – Адіабену. Крім того, у середньовічних єврейських творах (наприклад, у Йосиппоні), а також у Євсевія ашкеназами названі тевтони. Зауважимо, що Саадія (892–942 pp.) – один з найбільших галахичних авторитетів епохи гаонів і основоположник раввіністичної літератури, розумів під ашкеназами слов’ян. Сучасні дослідники пов’язують з Ашкеназом ім’я фригійського царя Асканія і, за Гомером, однойменну ріку між Фригією і Віфінією. І саме ашкеназами називався народ в Мезії і Фригії, який в подальшому переселився у Західну Вірменію (наприклад, вірменське ім’я Ашкен).

З вищенаведеного можна зробити висновок, що т. зв. “центральноазіатські скіфи” (у традиційному розумінні цієї назви) не можуть мати стосунку до старозавітного етнарха Ашкеназа, котрий згаданий у Таблиці Народів. Відомості, які подані в останній, на жаль, явно недооцінені сучасними дослідниками. А втім, як зазначає Р. Мейсон, Таблиця Народів “...у своїй оригінальній формі має дуже давній, дояхвeticний оригінал, що відноситься до найранішої версії П’ятикнижжя (згідно з т. зв. елохістичної традиції – E) або ж до пізніших редакцій цієї традиції в т. зв. Священницькому документі чи новому переглянутому виданні (P). Останній сформував літературну основу П’ятикнижного викладу, де інтегровано поєднані елохістично-яхвeticні елементи (EJ) і частини єврейської Шефер Толедот (Книги Покоління). Тобто, цей розділ є редакційною композицією трьох успішних спроб класифікації відомих народів світу і показ їх походження та взаємовідносин у формі генеалогічного дерева... Основний текст Таблиці Народів був, ймовірно, завершений до 1000 pp. до нар. Хр. і його зміст відображає єврейські географічні знання які, мабуть, існували у 1200–1000 pp. до нар. Хр. Ізраїльтяни безпосередньо не займалися зовнішньою торгівлею в досоломонові часи, але вони контактували з африканськими народами, перебуваючи в Єгипті перед Виходом і впродовж періоду Суддів і ранніх царів; вони торгували з фінікійцями, чия інтенсивна торгівля принесла їм репутацію успішних торговців та першовідкривачів морських шляхів. Фінікійці ж у ті ранні часи займалися торгівлею в усьому Східному Середземномор’ї, на берегах Червоного моря, Аравійському півострові і на заході – у Північній Африці та Іспанії. Можливо, що вони досягли Британських островів і навіть Північного й Балтійського морів. Ці території збігаються з тими, що описані в Таблиці Народів, підтверджуючи думку, що географічні знання ізраїльтяни набули від фінікійців. Іншим показником іноземного, можливо, також фінікійського походження є незнання щодо самого Ізраїлю, який не згадується взагалі, та його епоніма – прародителя Ебера” [4, с.115–116].

Одним словом, проблема ототожнення скіфів з котримсь із народів, які згадані в Таблиці, існує і потребує обговорення та вирішення. На сьогоднішній день

у скіфології, як відомо, настійливо пропагується ідея центральноазіатського походження скіфів, що, буцімто, їхні першопочатки слід виводити із районів Алтаю, Туви та Північного Казахстану і пов'язувати з середовищем, де в майбутньому виникли фіно-угорські чи тюркські народи. “Восточное происхождение скифов, их миграция из районов Тувы ныне выдвигается на археологических и антропологических основаниях” – резюмував Л. Клейн, коментуючи статтю С. Куланди “Скифы: язык и этнос” (2015 р.). При цьому, погляди прибічників “центральноазіатської теорії” не лише не враховують, а часом свідомо ігнорують давні письмові джерела, в яких першопочатки скіфів і Скіфії локалізуються у зовсім іншому районі.

Наприклад, І. Кукліна, аналізуючи повідомлення галікарнаського історика про витіснення скіфами кіммерійців, які проживали біля Південного моря (IV, 13), прийшла до висновку, що Південне море не може бути співставлене з північним узбережжям нашого Понту, а стосується Еритрейського моря під яким здебільшого розуміли Червоне море – Аравійську затоку в Індійському океані або ж Перську затоку (у п'яти випадках з шести, коли Геродот згадує Південне море, йдеться про Еритрейське море) [3, с. 7–76]. До того ж і Страбон – основний авторитет античної географії, як і автори, на яких він покликається: Ератосфен, Деїмах, Мегасфен, розуміють під Південним морем саме Індійський океан з його Аравійською і Перською затоками [3, с. 76]. Звідси випливає, що витіснення скіфами кіммерійців могло відбутися в одному з двох регіонів: біля Перської затоки або коло Червоного (Еритрейського) моря, яке розмежовує Азію від східного узбережжя Африки. Достовірної інформації стосовно скіфів і Перської затоки, як видається, не існує. А от про розміщення Скіфії (в якийсь період її історії) на сході чи північному сході Африки давні писемні джерела, як би це не видавалося дивним, все ж повідомляють.

Наприклад, списки Тори у Вавилонському Талмуді, формування якого завершили у V ст. (і який включає певний матеріал, створений раніше написання Мішни) згадують Сабту і Сабтечу про які рав Йосиф, наслідуючи “Барайсу” писав, що “...Сабта і Сабтеча – ближня Скіфія і зовнішня Скіфія. Між ними відстань 1000 парасангів, їх периметр – 1000 парасангів” [4, с. 51–52]. Під Сабтечею, яка згадується у Святому Письмі (Буття, 10:7; Хроніки, 1:9) Йосиф Флавій розумів народ або країну, яка розташована на південний схід від Мегое під назвою Ас-тоборас (Старожитності, I, 6:2). Схоже тлумачення подає й Таргум Йонатана локалізуючи Сабтечу між Червоним морем і Нілом вище Мегое. Новіші екзегети згідно з “Єврейською Енциклопедією” Брокгауза та Ефрона схильні визначати розташування Сабти на північно-східній околиці Аравії або ж на її півдні. Крім того, Таргом Йонатана подає ім'я Сабтеча як Zingae, назву якого ототожнюють з територією на південь від мису Гвардафуя у Barbarica древніх. У Вавилонському Талмуді (Йома, 10a) назви Сабта і Сабтеха відносяться до “внутрішньої” і “зовнішньої” країни, яка, на погляд А. Когутта, стосується назви провінції у Персії, а

на думку А. Гаркаві Сабтеха – це перська назва Скіфії, відповідно *Scythia intertor et Scythia exterior* класичної літератури [4, с. 51–52].

В даному контексті особливо цікаво, що у ранньохристиянській літературі, а також в Таргумах Старого Завіту і в трактатах Талмуду простежується поєднання назв Барбарія і Скіфія. Ці, а також середньовічні арабські й китайські письмові джерела розміщують Барбарію так само на східному узбережжі Африки. При цьому, деякі з палестинських Таргумів до Книги Буття 10:2–3 і до Книги Хронік 1:6 називають країну Тогарми Барбарією, причому сирийський текст “Печери Скарбів” (III–VI ст.) ототожнює барбаринців з нащадками Яфета. І ще дещо: принаймні одна середньовічна єврейська компіляція Пірке Машіах (можливо, походить з Йосиппону) також згадує Барбарія поміж синами Гомера, разом з Тогармою, Германією та іншими. Слід також відзначити, що асирійські джерела включають багато імен, фонетично схожих до Барбарія в країні Гашга у Північній Анатолії, в Курдистані і Елбистані [4, с. 53].

Розміщення однієї з “найдавніших Скіфій” на північному сході чи сході африканського континенту, знайшла своє відображення і в середньовічних писемних джерелах Північної Європи. Наприклад, у географічному трактаті “Опис Землі II”, який був створений не раніше середини XIII ст. мовиться, що “...Африкою називається друга третина землі: в цій частині знаходиться Серккланд Великий, Скіфія, тобто сьогодні Велика Світьод, Пентаполіс, Тріполіс...”. Е. Мельникова, не вдаючись до з’ясування цього цікавого, з будь-якого погляду, повідомлення лише констатувала, що “...розміщення Серккланду, а тим більше Скіфії (вона ж – Велика Світьод) в Африканській треті більше не зустрічається географічних трактатах... Тут мало місце об’єднання різних і різночасових традицій, так, що укладач трактату перемістивши Серккланд в Африку механічно переніс сюди і пограничну з ним Скіфію” [5, с.86–88, 90]. Розгубленість Е. Мельникової в цьому випадку не могла пройти непоміченою і Т. Джаксон засумнівалася в правильності її припущень, зауваживши при цьому: “...мені здається, що наявність епітета Великий при топонімі Серккланд і поєднання двох названих топонімів у тексті “Опис Землі II”, не випадковий...”. Однак, далі свою думку дослідниця не розвинула [2, с. 36]. Зазвичай під назвою Серккланд Великий (*Serkland it mikla*) розуміють “землю Сарацин”, тобто назви деяких областей у північній Африці і Передній Азії [1, с. 87].

На підставі вищенаведених свідчень можна припустити, що на сході африканського континенту і, найімовірніше, між Червоним (Еритрейським) морем і Нілом в певний період існувала Скіфія, поруч з якою писемні джерела називають Серіку (землю сарацинів) і Барбарію. Постає питання: коли і яким чином етнонім “Скіфія” був перенесений на території, розташовані північніше?

Відповісти на це питання можна через припущення, що, беручи за основу свідчення Таблиці Народів, скіфи (з яким би із старозавітних етноархів ми їх не ототожнювали) походили з верхів’їв Тигру і Західної Вірменії звідки, згідно з

традицією, й відбувалось першочергове розселення народів. Вже на початках своєї історії скіфи (у пошуках місць під поселення) могли розділитися на дві хвилі, з яких одна могла бути спрямована на захід Анатолії (пізніші землі Фригії, Лідії тощо); друга – перейшовши Месопотамію, Сирію та Синайський півострів вийшла до берегів Еритрейського моря, в одному з районів якого й осіла. Звідси і уявлення древніх про “дві” Скіфії – ближню і дальню. Якщо це припущення справедливе, тоді ніщо не заважає вбачати у скіфах, які могли оселитися на заході Анатолії нащадків Ашкеназа, про перебування яких саме в цих районах повідомляє частина писемних джерел. Під тиском фригійців, які близько X ст. до нар. Хр. переселилися з Балкан в Анатолію, скіфи-ашкенази (?) могли перейти до своєї поруч розташованої прабатьківщини у Західній Вірменії і верхів’ях Тигру. Тоді ж, перейшовши Кавказ проникли на Поділля, де й осіли, започаткувавши тут – у трикутнику між Чорноліською, Висоцькою і Голіградською культурами – пам’ятки Михалківської групи. Можливо, саме з приходом на подільські (і прилеглі до них) землі пов’язане раптове та майже одночасне зникнення і самої Голіградської культури, і пам’яток того східноподільського населення, що залишило Гордіївський могильник, найпізніші поховання якого (четверта група, згідно з класифікацією С. Березанської і В. Клочка, 1998 р.) датуються власне X ст. до нар. Хр. Поява на Поділлі, та на прилеглих територіях, носіїв Західноподільської групи у другій половині VIII ст. до нар. Хр. (або ж у першій половині VII ст. до нар. Хр., як це уявлялося донедавна) могла означати прибуття на ці землі спорідненого за походженням населення, можливо, тих самих ішкуза асирійських і вавилонських канцелярій. Припускаємо, що вторгнення чи переселення носіїв Західноподільської групи пам’яток могло відбуватися на вищезгадані терени навіть з таких віддалених земель, як Мідія, Сирія чи Аравія. Однак, це питання потребує додаткового вивчення.

1. Джаксон Т. Русь в свете зарубежных источников. Т. V. Древнескандинавские источники. М., 2009. с. 87.

2. Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. М., 2012. с. 36.

3. Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, 1985. 204 с.

4. Майсон Р. Свідчення стародавніх авторів про історію, географію та етнографію України. Тексти східних авторів. Львів, 2004. 157с.

5. Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения: тексты, перевод, комментарий. М., 1986. с. 86–88, 90.